

Сулайман РЫСБАЕВ, профессор

Кыргыз тили, адабиятынан деңгээлдик тесттер жана тапшырмалар менен иштөө технологиялары

Түйүндүү сөздөр: деңгээлдик ыкма, деңгээлдик тест, деңгээлдик суроолор, деңгээлдик тапшырмалар, теориялык билимдер, практикалык көндүмдөр, угуп түшүнүү тести, окуп түшүнүү тести, сүйлөө тести, которуу тести, жазуу тести.

Албетте, салттуу окутуу ыкмаларында да, азыр биз сөз кылып жаткан деңгээлдик ыкмада да ар бир окуучунун өз алдынча арактенүүлөрү аркылуу жетишилген ийгиликтерин баалоо, текшерүү жана аны өркүндөтүү жолдорун издөөгө көп аракет жумшалып келет. Мында түрдүү проблемалык, репродуктивдик, эвристикалык ж.б. суроолор менен бирге, тесттик тапшырмалар аркылуу билим жана көндүмдөрүн текшерип баалоого артыкчылык берилүүдө.

Эгер окуучунун билими менен практикалык көндүмдөрүн тесттик тапшырмалар аркылуу, болгондо да, деңгээлдик тапшырмалар жана тесттер менен баалап-текшерүүнүн көздөсөк, анда анын теориялык-практикалык маселелерин изилдеп көрөлү.

Деги, педагогика илимине жана практикасына тест качан, кантип кирген? Чындыгында, адегенде тестти (тест-англис тилинен алып кыргызчалаганда, байкоо, сыноо, текшерүү, изилдөө деген маанини билдирет) англиялык психологдор адамдын психологиялык абалын текшерүү, аны тактоо, анын адамдын турмушуна тийгизер таасирин изилдөө, анын жыйынтыктарын салыштыруу аркылуу практикада колдонушкан экен.

Тест менен иштөөнү педагогика тармагында адегенде 1864- жылы ошол эле англиялык окумуштуу Дж.Ф. Гринвич мектеп окуучуларынын билимин текшерүүдө колдонгон. Андан соң, трестти америкалык психолог-педагог С.Пресси киргизген. С.Пресси тесттик тапшырмаларды колдонуу менен окуу жылынын аягында окуучулардын билиминин жыйынтыгын текшерип баалоону практикалаган.

1990-жылдарга чейин бир катар окумуштуулар И.Рапопорт, Р.Сельг, И. Соттер «Орто мектепте чет тилин окутууда колдонулуучу тесттер» деген методикалык эмгегинде тесттин методикалык кызматын көп жактуу баалоо менен, тесттин 8 түрүн сунуш кылышкан. Анда, негизинен, окуучулардын теориялык маалыматтуулугун текшерүүгө айрыкча маани беришкен.

Ал эми Кыргызстанда тест түзүү жана окуучулардын теориялык билимин, машыгууларын, көндүмдөрүн текшерүү максатында анбир бөлүмүн камтуу менен, 1993-жылы башталган. Кыргыз тилин кыргыз мектептеринде

окутууну текшерүү максатын көздөгөн мындай тесттер кийин китепче болуп жарыяланып, азыркы учурга чейин колдонулуп келет.

Дегинкиси, лингводидактикада тест эки багыттагы максатына жараша тилдик тесттер жана рестик тесттер болуп эки топто бөлүнүп келет. Мында «тилдик тесттер» окуучулардын лингвистикалык билимин, маалыматтуулугун, аларды эсте тутуусун текшерүүгө басым жасаса, ал эми «речтик тесттер» окуучунун кеп ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрүнө жараша түзүлүү менен, үйрөнгөнүн кебиндекантип колдоно аларлык практикалык көндүмдөрүн текшерүүнү көнүлгө алат.

Кандай болгондо да, тесттик тапшырмалар жыл санап теориялык-практикалык жактан өсүп-өнүгүү жолунда келатат. Анын «педагогикалык өлчөө каражаты» катары каралып, А. Аванесов, (Россия) жана С.Калдыбаев (Кыргызстан) бмр катар изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Алардын эмгектеринде тапшырмаларынын татаалдык деңгээлдерине жараша айрыкча үч денээлде болуусу окуучулардын предметти өздөштүрүү деңгээлдерине жараша жиктеп (дифференцирлеп) мамиле жасоо да эске алынган.

Мына ушул жерден окутуудагы деңгээлдик технология жиктеп (дифференцирлеп) окутуу менен маанилеш, түпкү максаты бирдей педагогикалык категория экендиги талашсыздыгы эске түшпөй койбойт. Бирок, бул экөөнүн жүзөгө ашыруу технологиясы эки башка категория катары таанылып келет. Анткени жиктеп (дифференцирлеп) окутуу технологиясынын негизги көңүлү «баланын билим, өздөштүрүү, кабыл алуу, иштөө жөндөмдүүлүктөрүнүн деңгээлдерине жараша төмөн, орто жана жакшы өздөштүргөн окуучу деп бөлүштүрүп, ишти ошого жараша уюштуруу» (И.Б.Бекбоев) болсо, деңгээлдик технология окуучуларга сунуш кылынган тапшырмалардын жөнөкөй жана татаалдык деңгээлине, алардын мазмунуна жараша бөлүштүрүү ишке ашырылат. Бирок да, экөөнүн тең түпкү максаты баланын мүмкүнчүлүгүн тандоо, мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтүү жана мүмкүнчүлүктөрүнө жараша билимин баалоо, текшерүү катары, түпкү максаты бирдей көрүнөт. Ошондуктан, бул эки технологияны бирдиктүү, өз ара байланыштагы бир система катары карап, бир максатка багыттап иштесе, балким, биздин оюбузча, түпкү натыйжага жетүүгө жакшы багыттын ачыкчы болуп берүүсү шексиз.

Деңгээлдик негизде тил үйрөтүүнүн эл аралык тажрыйбасында бир катар тажрыйба топтолгону белгилүү. Аларга таянып, кыргыз тилин экинчи тил катары деңгээлдик негиздө үйрүтүү маселесине кайрылсак, анда анын мүнөзү мындайча болуп чыга келет:

-биринчиден, бардык окуучулар үчүн кыргыз тилин үйрөтүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптарынын, программалык материалдарды өздөштүрүүдөгү компетенциялардын минималдуу өлчөмүнө ээ болуучу бирлей базалык деңгээлдин сакталышы;

-экинчиден, окуучулардын кыргыз тилинде угуп түшүнүү, окуу, сүйлөө жана сабаттуу жаза билүү деңгээлине карап тайпаларга бөлүү;

-үчүнчүдөн, окуучунун акыл эмгегинин, өздөштүрүү деңгээлинин өсүү-өнүгүү, адымдоо мүмкүнчүлүктөрүнө жараша жиктөө;

-төртүнчүдөн, ар бир окуучу деңгээлдеп окутуу процессинде өз деңгээлин акыл-эстүү түрдө аныктоого багыт берүү;

-бешинчиден, ар бир окуучунун тил үйрөнүү, өздөштүрүү, окуу жазуу ж.б. ишмердүүлүктөрү минималдуу, стандарттуу деңгээлден төмөн болбоосун байкоо жана аны камсыз кылуу.

Демек, кыргыз тилин үйрүтүүдө деңгээлдеп-жиктеп (дифференциялап) иштөөнүн мына ушул мүнөзүн карманууга тийишпиз.

Бирок иш ушуну менен бүтпөйт. Алдыда, албетте, аталган деңгээлдеринин ар биринин талаптарын аныктоо, ага жараша иштөө жолдорун жана окуучулардын компетенцияларын баалоо технологияларын иштеп чыгуу турат.

Тесттин типтери, алардын мүнөздөмөлөрү төмөндөгүдөй болуусу ыктымал:

-угуп түшүнүү тести-окуучулардын оозеки маалымдоону же мугалимдин окуп берүүсүндөгү уккан тексттин мазмунун түшүнө билүү абалын, деңгээлин, далилдерди эстеп калуусун, тексттин окуясын кайра айтып бере алуусун текшерүү максатын көздөйт. Мында текшерүү гана иш-аракети аткарылбайт, аны менен бирге укканын түшүнүп жана эсте тутуп калуусун бекемдөөчү да милдетти бирге аткармакчы. Албетте, тесттин мындай түрү практикада мугалимдер тарабынан дээрлик колдонулбайкелгени маалым, ошондуктан, аны жүргүзүү жолдору да мугалимге белгисиз. Ошондуктан, эмгектин кийинки параграфтарында кеп ишмердүүлүгүнүн ар бир түрү боюнча жүргүзүлүүчү тесттердин ар бири тууралуу кенен маалымат менен бирге, андай тесттер менен иштөөнүн ыкмалары да кеңири өрсөтүлөт.

-окуп түшүнүү тести-тесттин бул түрүн да мугалимдер практикада көп колдонбойт, ошентсе да, текст боюнча иш жүргүзүүдө сынчыл ойлом стратегиясынын окуу жана түшүнүү ыкмасы мугалимдерге белгилүү; анда тексттин мазмунун, темасын, негизги идеяны, тарбиялык маңызын талдап үйрөнүү, ал идеяларды берүүдөгү айрым сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, ал тургай эпизоддордун, абзацтардын ролу, жалпы мазмунду берүүдөгү орду, мааниси комплекстүү талданып-түшүндүрүлөт; тесттин мындай окуп-түшүнүү түрүндө дал ошол проблемаларды окуучулар кандай өздөштүрдү, сөздүн, сүйлөмдүн тексттин жалпы маанисин ачуудагы аткарган кызматын талдап түшүндүрүүсүн текшерүү жана ал көндүмдөрүнүн калыптануусун көздөгөнү манан маанилүү; тесттин бул түрү менен иштөөнүн методикалык жол-жоболору тууралуу да кийинки параграфта атайын сөзкылабыз.

-сүйлөө (сүйлөшүү) тести-тесттин бул түрү мугалимге да, окуучуларга да баштадан белгилүү-десек жаңылышпайбыз; анткени түздөн-түз ушундай аталыштагы тесттер менен иш алып барылбаса да, диалогдор менен иштөө, диалогдорду түзүү же толуктоо (же суроосун, же жообун, же таяныч сөздөр менен) мүнөзүнө иштер аткарылып келет; андай болсо тесттин бул сүйлөшүү түрү окуучуга жеңил десек болот; демек бул тест менен окуучулардын кайсы бир кырдаалга жараша сүйлөшү билүүсүн, оюн айта алуусун, пикирин түшүндүрө алуусун текшерет жана андай көндүмдөрүн калыптандырат.

-жазуу тести-бул тест баштадан окуучулар менен мугалимдерге тааныш; окуучулардын теориялык билими менен айрым практикалык машыгууларын текшерүүдө мектеп практикасында кеңири колдонулуп келатат; бир гана нерсе-мындан ары бул тести түзүүдө деңгээлдик мамиле жасоо, окуучулардын өздөштүрүү деңгээлдерине жараша түрдүү денээлдеги тесттерди түзүү милдети турат,

-которуу тести- бул тести дагы мугалимдер практикада колдонушуп жүрүшөт, анда кыргызча сөздүн орусча котормосун же орусча сөздүн кыргызчасын туура табуу максатын көздөө менен, эске тутуусун текшерүү да, аны бекемдөө да максаты көздөлөт.

Алдыдагы милдет- тесттин бул түрлөрүнүн ар бирин деңгээлдерге ылайык түзүү милдети турат

Эмесе, ал деңгээлдердин талаптары кандай болууга тийиш? Сөз ушул тууралуу болсун.

1-деңгээл. Маалыматтык же репродуктивдүү өздөштүрүү деңгээли

Бул деңгээлде окуу материалдары, аны өздөштүрүүгө карата коюлган тапшырмалар кыргыз тилин мектептерде үйрөтүүнүн стандартынын чегинен, анын өлчөмүнөн чыкпайт; кыргыз тили программасында белгиленген материалдарды өздөштүрүүгө карата коюлган компетенциялар негизги таяныч болот; окуучулар окуу китептерде берилген таяныч үлгүлөрдүн негизинде иш аткарышат; тапшырмалар жана суроолор карапайым деңгээлде болот; сөздөрдү, эрежелер менен мисалдарды окуучулар эске сактоо, эске түшүрүү механизмдери аткарылат, т.а. бул деңгээл **маалыматтык же репродуктивдүү деңгээл** деп аталууга акылуу.

Эмесе, мына ушул деңгээлдерге коюлуучу талаптар, тапшырмалардын мазмуну жана мүнөзү тууралуу кеп кылалы.

Репродуктивдүү деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мазмуну:

Бул, негизинен, окуучунун теориялык-мазмундук маалыматтуулугун, фактыларды, маалыматтарды, эрежелерди эсте тутуусун тактоо үчүн суроо-жооп менен тактап бышыктоо болуп эсептелинет.

Мында, негизинен, өтүлгөн тема боюнча маалыматтуулугун текшерүү, баалоо, маалыматтарды жаттоо, кайра аларды кайталатып суроо, текшерүү мүнөзүндө гана иш жүрөт. Окуучулардын өтүлгөн темадагы фактыларды жаттап эсте тутуусун баалап чектелишет.

Мисалы:

- баяндап айтып берүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- сүрөттөп айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- сынчыл ой жүгүртүп айтып берүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- эсте сактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- жаттоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- көркөм окуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- көркөм айтуу үчүн суроо-тапшырмалар;
- окуу техникасын текшерүү үчүн суроо-тапшырмалар;

– жазуу жүзүндө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар;

– оозеки түрдө жооп берүүчү суроо-тапшырмалар;

Ушул жерден, сөзүбүз кургак болбосун үчүн эки тесттик тапшырманы мисалга тарталык.

Мисалы, 1-деңгээлге жараша жөнөкөй тапшырмаларды камтыган тесттин мазмуну төмөндөгүдөй болуусу ыктымал:

1. Сөздөр эмнеден түзүлөт?

а) тамгалардан

б) сүйлөмдөрдөн

в) тыбыштардан

г) тыбыш жана тамгадан

2. Сүйлөмдөгү негизги ой айтылган бөлүгүн тапкыла: Жаз келип, күн жылыды да, кар эрий баштады.

а) күн жылыды

б) жаз келип

в) кар эрий баштады

г) жаз келип, күн

Мында көрүнүп тургандай, биринчи тапшырмада талап сөздүн эмнеден түзүлөрүн эсте сактоо, же ал тууралуу билимин (эсте сактоосун) текшерүү мүнөзүндө коюлган болсо, экинчисинде сүйлөмдөгү негизги ой айтылган бөлүгүн билүүсүн, т.а. сөздөрдүн жеке маанилерин билүү аркылуу сүйлөмдөгү ойду түшүнө билүү деңгээлин текшерүү гана талабы коюлду.

2-деңгээл: Үйрөнгөнүн практикада колдонуу деңгээли

Бул деңгээл - коюлган суроолор менен тапшырмалардын татаалдануусу менен айырмаланат; эске сактаган сөздөрдү, эрежелерди, буга чейинки машыгууларын окуучулардын эми практикада колдоно билүүсүнө басым коюлат, тактап айтканда, **колдонуу технологиясына үйрөтүү деңгээлине, тактап айтканда, иштөөнүн колдонуу деңгээлине** көңүл бурулат.

Колдонуу деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын максаты – үйрөнгөнүн практикада колдоно билүүгө машыктыруу үчүн үлгү тапшырмалар менен бышыктоо болуп саналат.

Мында мугалим сабакта өтүлгөндөрдүн маанисин түшүнүүсүн, аны практикада колдонуп сүйлөп, жазууга машыгуусун текшерет. Окутуунун практикалык багыты жүзөгө ашырылат. Окуучулар үйрөнгөнүн чыгармачылык менен өздөштүрүүгө жол алат.

Мисалы:

– эрежени далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;

– сөз маанисин талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;

– мелдештирүүчү суроо-тапшырмалар;

– оюн тапшырмалары;

– үйрөнгөнүн практикада колдонуу үчүн суроо-тапшырмалар;

– далилдерди салыштыруу үчүн суроо-тапшырмалар;

– түшүнүктөрдү анализдөө үчүн суроо-тапшырмалар;

– түшүнүктөрдү синтездөө үчүн суроо-тапшырмалар;

– фактыларды талдоо үчүн суроо-тапшырмалар;

- түшүнүктү аныктоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү тактоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү мүнөздөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктү жалпылоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- түшүнүктөрдү классификациялоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- схема түзүү үчүн суроо-тапшырмалар...

Ушул багыттагы эки тапшырманы мисалга алалы да, оюбузду бекемдеп көрөлү:

1-тапшырма: Мен ... жылы үчүнчү класс... көчөм.

Төмөндөгү таяныч сөздөр менен мүчөлөрдү көп чекиттердин ордуна коюп, сүйлөмдүн маанисине ылайык толукта.

- а) өткөн, -ты**
- б) келерки, -ка**
- в) келерки, та**
- г) быйыл, ка**

2-тапшырма: Кыргызстан эгемендүүлүгүн... 199...-жылы ...1-августта ээ болду. Ошондон ... бул күн ... сайын майрам катары Бул күндү ата-... кылым... бою эңсеп келишкен. Ошондуктан биз эгемендүүлүгү...дү ... калышыбыз керек.

Чакан тесттеги көп чекиттердин ордуна төмөндөгү таяныч материалдарды ирети менен коюп толуктап окуп бергиле.

- а) -а, 0, 3, -го, ай, баланат, энелер, барат, -тар, -быз, сактап;
- б) -ө, 1, 3, -дуктан, жыл, белгиленет, бабалар, келет, -дар, -бүз, коргоп;**
- в) -ө, 1, 3, -дуктан, жыл, белгиленет, барат, -тар, -быз, сактап;
- г) -а, 0, 3, -го, ай, бааланат, энелер, келет, -дар, -бүз, коргоп.

Байкап көрсөк, бул тапшырмада сөздөрдүн маанисин билип, аны кебинде колдоно алуусу менен, жак, чак жана жөндөмө мүчөлөрдүн функциясына жараша кепте туура колдонуусун билүү жана аларды жазууда же оозеки кебинде туура колдоно алуу тажрыйбасын текшерүү болду.

Мында да тесттердин жоопторун талдоодо коюлган талаптан жогорку көрсөткүчтө жооп берген окуучу өзүнүн практикалык машыгууларынын жана теориялык билиминин деңгээлин аныктайт.

3-деңгээл: Проблемалык-эвристикалык деңгээл

Бул деңгээлде коюлган проблемалуу, татаалыраак көнүгүү тапшырмалары менен суроолор, сүйлөмдөр, маек үлгүлөрү жана тексттер менен иштөөгө басым коюлат. Андай тапшырмаларды аткарууда окуучулардан ой жүгүртүү менен чыгармачыл дараметтеринин негизинде, **проблемалык изилдөө же эвристикалык ыкмада** иштөөсү талап кылынат.

Проблемалык-эвристикалык деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мүнөзү – үйрөнгөн көндүмдөргө таянуу менен, өз алдынча жаңылыктарды ачууга багытталган тапшырмаларды аткарып бышыктоо катары каралат.

Мында, мугалим өтүлгөн сабакта айтылган ойлорунун себеп-натыйжалаш табиятын ачып түшүндүрөт. Окууну аларды сынчыл көз карашта кабыл алуу менен проблема коюп чечүүгө үйрөтөт.

Мисалы:

- сөздүн маанисин изилдеп үйрөнүү боюнча тапшырмалар;
- адабий каарманга баа берүү үчүн тапшырмалар;
- темага жараша глобалдык ой жүгүртүү үчүн суроо-тапшырмалар;
- тилдик жана адабий түшүнүктөрдү системалоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- өз алдынча иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жекече иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- тайпада иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жуп менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жалпы иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- дифференциялап иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- эпизоддор боюнча сүрөт тартуу үчүн суроо-тапшырмалар.

Ушуга ылайык эки тапшырманы мисал келтирели.

1-мисал: Кыргыз тилинен сөз маанисин изилдеп үйрөнүү боюнча

Алты бакан деген сөз кайдан келди экен? Албетте, биз бул сөздү айтканда анын селкинчек экенин түшүнөбүз. Ошентсе да анын «алты бакан» деп аталып калышынын себеби бар болуу керек да, чынбы?

Бул үчүн сөздүн маанисин изилдеп үйрөтүүчү этимологиялык сөздүктү пайдаланып, жогорудагы сөздүн маанисин чечмелеп үйрөнүүгө окуучуларды көнүктүрөбүз.

Илгертен ата-бабаларыбыз майрамдарында, тойлорунда кыздар менен жигиттердин селкинчек оюнун курушчу. Оюнда жерге эки түркүк орнотуп, алардын баштарын бириктирген узун жыгачты байлап, ага селкинчек жасашчу. Балдар-кыздар селкинчек тепкенде тияк-биякка термелип жыгылып кетпесин үчүн, эки башынын эки жагынан дагы да экиден баканды тиреп бекем бекитишчү экен. Мына эки жагынан үчтөн алты бакандан салынган селкинчек **алты бакан** болуп калбай эмне болмок? Түшүнүп калдынарбы?

Ошондой эле дайыма биз мейман тоскондо: «Жакшы келдиңиздерби?» же «Кош келиңиздер!» – деп тосуп алабыз. Анын үстүнө мектептерде же бала бакчалардын эшик алдында да бардык жерде: «**Кош келиңиздер!**», кээде «**Куш келиңиздер!**» деп жазылып турат. Албетте, ал экөө тең «Жакшы келиңиздер!» деген маанини туюнтат.

Сөздүктү пайдалануу менен мындагы «куш» деген иран сөзү «жакшы» дегенди билдирет. Ушул сөздөн улам: «Кушубак кечиңиздер менен!»,

«көңүлү куш», же «куш кабар» деген сөздөр жаралган. Алар «Көңүлдүү кечиңиздер менен!», «көңүлү ачык» жана «жакшы кабар» деген маанини билдирерин аныктайбыз.

2-мисал: Төмөндө ушуга ылайык бир мисал келтирилди:

И.Раззаков

Исхак Раззаков кыргыз элинин көрүнүктүү коомдук жана мамлекеттик ишмери болгон. Ал 1910-жылы Лейлек районунда шахтёрдун үй-бүлөсүндө туулган. Ата-энесинен эрте жетим калып, Ленинабаддагы (азыркы Тажикстанга караштуу) балдар үйүндө тарбияланган.

Адегенде Ташкент шаарында техникумда окуп, Москвадан жогорку билим алган. 1950-жылга чейин Өзбекстанда ар кандай жогорку кызматтарда иштеген.

1950-61-жылдарда Кыргызстандын Министрлер Кеңешинин төрагасы болуп иштеген. Ал орто бойлуу, келбети келишкен, сулуу, сөзгө чебер, жоомарт, боорукер, кыраакы, принципиалдуу жана иш билги адис, колу, жүрөгү таза адам болгон.

Анын «Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом таза болот» деген сөзү бүгүнкү адамдар үчүн баалуу накыл кеп катары айтылып келет.

Текстке карата суроо- тапшырмалар:

1. Текстке карап, И.Раззаковдун балалык курагын мүнөздөп бер;
2. И.Раззаковду аткарган кызматтарына карап баала;
3. Анын адамдык сапаттарын мүнөздөгөн кандай сөздөр пайдаланылган. Алар кайсы сөз түркүмүнө кирет? Ал сөз каражаттары кептин кайсы түрүнө кирерин белгиле.
4. Иштеген жерлерди билдирген сөздөр жана сөз айкаштары сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткарды?
5. Накыл кеп катары айтылган сөзүн баалап, маанисин ачып бер;
6. И.Раззаков тууралуу дагы да маалыматтардан таап, чакан дил баян жазып бер, ж.б.

Демек, ушул сыяктуу суроолор жана тапшырмалар боюнча окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсү өстүрүү менен, андан аркы чыгармачылык изилдөө ишине багыт берсе болот.

4-деңгээл. Чыгармачылык деңгээл

Бул деңгээл кыргыз тилин өздөштүрүүдө **өзгөчө зиректигин көргөзгөн, таланттуу, өздүк чыгармачылыгы күчтүү окуучуларды** аныктоо жана алар менен иштөөгө арналат.

Бул чыгармачылык деңгээлдеги суроо-тапшырмалардын мазмуну мындай болуп саналат, т.а. калыптанган көндүмдөргө жана теориялык билимге таянып, эми өз алдынча проблеманы чечүү аркылуу чыгармачылык менен изилдөө жүрөт. Окуучунун чыгармачылык менен өздөштүрүүсүнө багыт берет, чыгармачыл ишин уюштурушат.

Мисалы:

- ишмердик мамилесин текшерүү жана баалоо үчүн суроо-тапшырмалар;
- каармандын андан аркы тагдыры тууралуу ой жүгүртүүсүн билүүчү проблемалык суроо-тапшырмалар;
- предмет аралык байланышты ишке ашыруу боюнча суроо-тапшырмалар;
- чыгармачылык менен иштөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жеке көз карашын далилдөө үчүн суроо-тапшырмалар;
- жеке мамилесин билдирүү үчүн суроо-тапшырмалар.

Бул мезгилде адабият сабагында төмөндөгүдөй иштер аткарылышы мүмкүн:

- чыгармадан үзүндүлөрдү көркөм жатка айтуу;
- чыгарманын эпизоддору боюнча өз алдынча иллюстрация тартуу;
- каармандарын элестетип портреттерин тартуу;
- чыгарманын окуясын логикалык жактан улантып, өз алдынча улама дил баян жазуу;
- чыгарманын сюжети, идеялык мазмунун жана анын авторунун жалпы чыгармачылыгы тууралуу тесттик тапшырмаларды түзүү;
- чыгарманын авторунун башка чыгармаларын иликтөө жана окуп-үйрөнгөн чыгарма менен салыштыруу;
- чыгарманы башка жазуучунун тематикасы окшош чыгармасы менен салыштырып талдоо;
- чыгармага жеке сын көз карашын билдирүү;
- чыгарма боюнча талкуунун суроолорун түзүп, класста талкуу уюштуруу;
- чыгарма боюнча диспут уюштуруу;
- чыгарманын мазмуну, сюжети боюнча викторинанын суроолорун түзүү жана аны класста өткөрүү;
- чыгарма боюнча конференция өткөрүү;
- чыгарма тууралуу анын авторуна кат жазуу;
- чыгарманын автору менен жолугушуу уюштуруу;
- чыгарманын авторунун сабагын уюштуруу;
- чыгарманын эпизоду боюнча инсценировкалоо жана сахнада көрсөтүү;
- чыгармага баа берип, ал тууралуу ыр жазуу;
- чыгарманын сюжетин поэмага айлантуу;
- чыгарма тууралуу чакан эссе жазуу;
- чыгарманын тилин изилдөө;
- чыгарманын сюжети, мазмуну тууралуу кластер, синквейн, таяныч чиймелерди түзүү;
- чыгарма боюнча реферат жазуу;
- чыгармага аннотация жазуу;
- чыгармага жараша музыкалуу кече уюштуруу;
- чыгарманын окуясы өткөн жерлерге саякат уюштуруу.

Албетте, бул айтылган ойлордун, иш-аракеттердин бүткүл жыйынтыгы – сабакта окуучунун жетишкендиктерин баалоого алып барат.

Ушуга байланыштуу бир мисал келтирели

6-класста өтүлүүчү Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» аттуу уламышын проблемалык-эвристикалык ыкма менен өтүүнүн бир үлгүсүн мисал алалы. Ири алдыда, 1-суроого жараша, окуучунун уламышка, андагы балага, энеге жана карыяга карата балдардын эмоционалдык-психологиялык реакциясы кандай экенин билели. Андай болсо ошого ылайык окуучуга суроо узаталы.

1-суроо: Асанов, айтчы, сага душмандар тынч жашап жаткан элди басып кириши, эл чаң-тополоңго капыстан түшүшү, кайдан-жайдан бир ак сакалдуу карыянын пайда болуп, чеп салуу керектигин айтышы, чеп кулап, душманга туруштук бербей жатышы, ошондо баягы карыянын айтуусу боюнча бир бала чептин пайдубалынын түбүнө «Мени көмгүлө», – деп келиши, бечара баланын энесинин ыйлап, жалбарып баласын аман алып калууга кылган аракети, баланын энесинин сөзүмө болбой: «Мени элдин керегине жараса деп төрөбөдүң беле», – деп көмүүгө макул болушу – кандай таасир этти, сен бул абалды, бала менен эненин кылганын кандай кабыл алдың?!

Асановдун жообу: Бул окуялар мага айрыкча таасир этти. Бала эр жүрөк бала экен. Эл-жерди коргоо үчүн өлүмгө баргысы келди. Энеси да акылман эне экен. Анын сөзү менин эсимден чыккыс болду. Анткени ал жалгыз баласын эл керегине жараса экен – деп төрөгөн да. Эми ал бечара баласы эл үчүн өлүмгө бара жатканын билип туруп, макул болду. Баланын бул кылганы анын эр жүрөктүк. Энесинин сөзү – акылмандыктын үлгүсү. Мындай окуялар турмушта дайыма эле боло бербейт. Бул окуя – чындыгында укмуш окуя.

2-суроо: Баланын кылганын эр жүрөктүүлүк, апасынын кылганын – акылмандык деп бааладык. Асановго айрыкча таасир этиптир. Укмуш окуя деп баа берди. Үсөнов, сага суроо узаталы, бул окуядан сага эмне жакты? Сен бала менен анын энесине, алардын кылганына кандай баа бересиң? Бала өз эрки менен өлүмгө баратканын, өз энеси өзүнүн уулун өлүмгө кыйып отурат? Ушул окуяларды баалап, баа берчи.

Үсөновдун жообу: Менин оюмча, ак сакал карыя дагы «Тирүү адамды көмсөңөр, чеп урагыс болот», – деп туура сынап айткан, бала эл-жеримди коргоо үчүн өлүмгө барууга даяр экенин да, энеси жалгыз уулун өлүмгө баруусуна макул болгону да туура болгон. Булар эл-жерди коргоо үчүн ушундай кадамга барып жатышат. Мен буларды эң туура – деп эсептейм, оң баа берем жана жактайм. Анткени бала эр жүрөк, баатыр бала экендигин көрсөтүүдө энесин да эр жүрөк баатыр эне – деп баалайм. Турмушта мындайлар бар. Мисалы, Курманжан датка дагы эл-жерди сактап калуу үчүн өз уулуна: «Өлүмгө тике кара!» - деп айткан.

3-суроо: Жакшы. Эми Эсенов, сага кайрылайын. Менде мындай суроо туулуп олтурат. Бала эмне үчүн өлүмгө барууга туура келди? Баланын энеси эмне үчүн жалгыз уулун өлүмгө кыюуга аргасыз болду? Мындан башка жол жок беле? Мындан бүгүнкү күндүн жаштары жана тынчтык күндүн энелери кандай сабак алса болот? Бул чыгармадагы баланын ордунда силер болсоңор, кандай кылат элеңер? Дегеле, бул чыгарма эмнеге тарбиялайт? Мен бул суроомду Абыловго бергим келип жатат.

Эсеновдун жообу: Мындагы окуя талаадан келип чыккан жок деп ойлойм. Бул кыргыздын өткөндөгү жоокерчилик замандагы турмушун баяндайт. Өткөн турмушта кыргыздарга душмандар кол салып, кыргыздар баатырдык менен эл-жерин коргоп келишкен. Ошондой шартта эгер баатырдык менен эл-жерин коргобосо, душманга кул болууга, кыргызга учуроого туура келет. Ошол үчүн бала эл бүтүндөй кырылганча, бир кишини чептин пайдубалына көмсө, сеп менен эл-жерин тосуп, эл аман калса: «Мен өлүмгө даярмын», - деп өлүмгө тике барды. Энеси да баласынын эл-жерди эр жүрөктүк менен коргоого барып жаткандыгы үчүн, жалгыз баласы ошондой эр жүрөк элдик киши болуп өскөндүгү үчүн, бир жан бакты, кара жанын сактаган качкын эмес, нагыз эл уулун өлүмгө барууга даап отурат.

Мен бул жомокту угуп, абдан таң калдым. Жаш балдар, энелер ушундай чоң ишке бара аларына ишендим. Ыракат алдым. Мен өзүм чоң сабак алдым.

Мугалимдин жыйынтык сөзү: Балдар, жоопторуңар мени ынандырды. Мындай бала менен энеден элибиз чоң сабак алса болот. Бүгүнкү кара жанын багып элди жеп, байып отурган баладан көрөкчө бизге кандай бала керек экенин ушундан бааласак болот.

Ошондуктан эгер бүгүн ошондой кырдаал кайталанса, ар бир уул дал ушул уламыштагы баладай болуп, өлүмгө тике кароо керек. Антпесек, өлкөбүздү жок кылып алабыз. Мен бул уламышты окугандан кийин өлкөбүз, анын тагдыры тууралуу оюм өзгөрдү. Анткени өлкөбүз азыр эгемендүүлүгүн тактап калуу зарылдыгынын алдында, кыйынчылык кезде жашап жатат. Ошондуктан бүгүнкү жаштар өз кара жанын гана эмес, элинин эртеңин, эгемен өлкөбүздүн тагдырын ойлообуз керек! Туурабы?

Окуучуларга тапшырмалар:

1. Уламыш туралуу үйдөн дилбаян жазып келүү;
2. Уламыш тууралуу сүрөт тартуу, сүрөткө ат коюу;
3. Эмки сабакта «Мен чоңойгондо өлкөмдү коргоого кантип кызмат кылам?» деген темада диспуд уюштуруу.

Эми окуучунун чыгармачыл оюн өстүрүү жана аны текшерүү багытында дагы бир мисал келтирели:

Токточу, өмүр, токточу, өмүр, токтой тур,
Көзүң чүңкүр, өңүң кансыз, сары сур.
Тил албассың, жоголо бер, кете бер,
Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур.

Он беш жолу улам кайра туулуп,
Он беш жолу жашарбасам карап тур.

Бирга жараша суроолор жана тапшырмалар:

1. Бир саптары кыргыздын кайсы акынынын калемине таандык?
2. Бир саптарынын мазмунуна ылайык ат кой.
3. Бирда эмне тууралуу айтылды?
4. Бир саптарында: «Көзүң чүңкүр, өңүң кансыз, сары сур» деп эмнеге кайрылып айтып жатат? Эмне үчүн ал «сары сур» көрүндү акынга?
5. Эмне үчүн «Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур» деп жатат? Чын эле акын ырында айткандай, «он беш жолу улам кайра туулуп, жашарууга» күчү келеби?
6. Өмүр, жашоо туурасында өзүң эмне деп айта аласың?
7. Бир саптарын окуп, түшүнгөн соң, бүгүнкү туура эмес жүрүм-турумуң үчүн эртең өкүнүп калба үчүн, бүгүн кандай жүрүү керек деген ойго келдин?
8. Өмүр тууралуу башка акындардын ырларын салыштырып мүнөздө;
9. Өмүр тууралуу чакан дилбаян жазып кел.

Эми кыргыз тили сабагында жогорудагы деңгээлдер боюнча аткарылуучу көнүгүүлөр топтому тууралуу сөз кылалы. Анда да жогоркудай төрт деңгээлдеги көнүгүүлөр окуучулардын эң жөнөкөй грамматикалык – кептик көндүмдөрү эске алынуу менен атайын топтомдору түзүлүп алынат. Ал топтомдун ар биринин мүнөздүү талаптары карманылат. Мисалы:

1-деңгээл: Окуучунун маалыматтуулугун текшерүүчү жана бекемдөөчү көнүгүүлөр

- 1-көнүгүү: **Ө, ү, ң** тамгаларын туура жаз
- 2-көнүгүү: Созулма үндүүлөрдү туура жаз
- 3-көнүгүү: Сөздөр муунга кантип ажыраарын айт
- 4-көнүгүү: Сөздөрдөн муундардын санын аныкта
- 5-көнүгүү: Муундардын тибин аныктап айт
- 6-көнүгүү: Сөздөрдөн үндүү тыбыштарды белгиле
- 7-көнүгүү: Сөздөрдөн үнсүз тыбыштарды белгиле
- 8-көнүгүү: Сөздөрдөн созулма жана кыска үндүүлөрдү бөлүп көрсөт
- 9-көнүгүү: Сөздөрдү тескери тартипте окуп, анын маанисин айтып бер

2-деңгээл: Үйрөнгөнүн практикада колдонууга машыктыруу көнүгүүлөрү

- 1-көнүгүү: Тамгалардан муун кура
- 2-көнүгүү: Муундардан сөз кура
- 3-көнүгүү: Сөздөрдөн сүйлөм түз

4-көнүгүү: Сөздөрдөгү тыбыштардын эмне үчүн жумшак жана эмне үчүн каткалаң экендигин түшүндүрүп бер

5-көнүгүү: Берилген тыбыштарга жараша сөз таап жазып, схеманы толтур

6-көнүгүү: Төмөндөгү муундарды пайдаланып сөздөрдү түзүп жаз

7-көнүгүү: Бул сөздөргө маанилеш сөздөрдү таап жаз

8-көнүгүү: Бул сөздөргө каршы маанилеш сөздөрдү таап жаз

9-көнүгүү: Сөздөрдүн башкы тыбыштарын башкага алмаштырып, жаңы сөздөрдү түзүп жаз

10-көнүгүү: Сөздөрдүн ар бир тамгасынан жаңы сөз ойлоп таап айт

11-көнүгүү: Сөздөрдөгү калтырылган тамгалардын ордун толтуруп, сөз маанисин аныктап бер

12-көнүгүү: Сүйлөмдөгү калтырылган сөздөрдү таап жазып, сүйлөмдүн маанисин толуктап айт.

3-деңгээл: Проблемалык кырдаалдарды чечүү көнүгүүлөрү

1-көнүгүү: Бул сөздөрдүн ичинен кайсынысы ашыкча?

2-көнүгүү: Төмөндөгү сөздөргө мазмуну жагына керектүү сөздү кошуп улантып жаз.

3-көнүгүү: Бул сөздөрдү жалпылап түшүнүк берип жаз.

4-көнүгүү: Төмөндөгү сөздөрдүн ичинен ашыкчасын алып ташта

5-көнүгүү:

4-деңгээл: Чыгармачылыгын өстүрүү көнүгүүлөрү

1-көнүгүү: Бир сөздүн ичинен бир канча сөз таап айт

2-көнүгүү: Бир сөздүн бир канча маанисин таап айт

3-көнүгүү: Бир сөздү башка сөздөр менен айкаштырып, бир нече сөз тизмектерин түз

4-көнүгүү: Бир сөздүн маанисин чечмелеп, ага жараша сүйлөм түз

5-көнүгүү: Бир сөздү тема кылып, чакан оозеки аңгеме түз

6-көнүгүү: Кечирим сураганда кантип айтарын түшүндүр жана анын үлгүсүн түз

7-көнүгүү: Макул экенин билдиргенде кантип айтарын түшүндү жана анын үлгүсүн жазып бер.

Баса, окуучунун деңгээли кантип аныкталат?

Мында окуучуну деңгээлге мугалим бөлбөйт. Ар бир окуучу кыргыз тилин билүү, өздөштүрүү, окуу, сабаттуу жазуу, түшүнүү деңгээлин өзү аныктайт Кантип? Ал үчүн мугалим тарабынан жогоруда белгиленген деңгээлдерге ылайык, кеп ишмердүүлүгүнүн беш (угуп түшүнүү, окуй алуу, сабаттуу жазуу, көркөм окуу жана которуу) түрү боюнча деңгээлдик тапшырмалардын топтомун түзөт. Тапшырмаларды окуучуларга, кезеги менен, т.а. адегенде, биринчи деңгээлди, андан соң, экинчи, үчүнчү

деңгээлдик тапшырмаларды берет. Окуучулар кезеги менен иштешет. Мында мугалим деңгээлдик тапшырмалардын жөнөкөйдөн татаалды көздөй кеткен багытта баалоо системасы боюнча окуучулардын жоопторун текшерип, баалайт.

Баалоодо атайын талаптар (критерий) жана ага жараша баалоо бирдиктери пайданылат, т.а. 1-деңгээл - жөнөкөй тапшырма 1 (бир) балл менен, 2-татаалыраак тапшырма 3 (үч) балл, 3-деңгээлдеги эвристикалык тапшырмалар 5 (беш) балл жана 4-деңгээлдеги чыгармачыл тапшырмалар 10 (он) деген балл менен бааланат. Ошондо да, берилген тесттик тапшырмалардын канча пайызын аткарган окуучунун компетенттүүлүгү кайсы деңгээл менен бааланары атайын иштелип чыккан критерийлер менен өлчөнөт. Ар бир деңгээлден алынган өздөштүрүүнүн жыйынтыгына жараша окуучулардын сандык анализинен улам- ар бир окуучу өз деңгээлинин абалын аныктайт.

Мындай технологиянын артыкчылыгы-анын психологиялык жагы. Анткени мугалим окуучунун компетенттүүлүгүнүн деңгээлин окуучулардын алдында төмөнкү балл менен баалап, уяткарып отуруу ыңгайсыздыкты жаратары белгилүү. Ошондуктан, өз билими аркылуу өзүн аныктаган окуучу өз билимин мындан ары өркүндөтүүгө аракеттенүүсүн арттырат.

Демек, ар бир деңгээлдеги өздөштүрүүсүнүн абалына жараша класстагы канча бала кыргыз тилин билүү жана сүйлөөнүн кайсы деңгээлинде турары аныкталып, сабак жыйынтыкталат жана мындан аркы иштин багыттары аныкталат.

Жыйынтыгында эмне деп айтмакчыбыз? Демек, кыргыз тилин башка улуттун балдарына экинчи тил катары үйрөтүүдө алардын тилди өздөштүрүү деңгээлдерин эске алып мамиле жасоо, аны текшерүү, ошону менен бирге, ошол деңгээлдердин дидактикалык талаптарын туура коюу, балдарга да ошого жараша мамиле жасоо, жыйынтыгында, окуучу өзүн-өзү аныктоо менен, тил үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн өз алдынча андан ары улантууга багыттоо башкы нерсе болуп калат-деген ойдобуз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. «Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандарты, Б.2006.
2. «Окуу орус, өзбек жана тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун программасы», Б.2010.
3. Биялиев К.А., «Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун коммуникативдик негиздери», доктордук диссертация, Б.2011.
4. Оразбаева Ф.О., «Тил адеми», Алматы, 2011.
5. «Казакстан Республикасында чет тилдүү билим берүүнү өнүктүрүү» концепциясы, Алматы, 2010.
6. Калдыбаев С., «Тесттик тапшырмаларды түзүү методикасы», б., 2011.
7. Бекбоев И., «Инсанга багыттап окутуунун теориясы жана практикалык маселелери», Б., 2006.